

ARTVİN KUŞ FAUNASI

Temel GÖKTÜRK

Artvin Çoruh Üniversitesi, Orman Fakültesi, Artvin

Taner ARTVİNLİ

Hatay Tarım İl Müdürlüğü, Hatay

Faruk BUCAK

Artvin İl Çevre ve Orman Müdürlüğü, Doğa Koruma ve Milli Parklar Şube
Müdürlüğü, Artvin

Özet: Türkiye'nin önemli kuş göç yollarından biri de Artvin'deki Çoruh Nehri Vadisi'dir. Bu çalışmada, Artvin avifaunası incelenmiştir. Bu çalışmanın amaçları; yörenin kuş türleri hakkında gerekli bilgiyi sağlamak, populasyonlarının korunmasına yardımcı olmak ve tür çeşitliliği hakkında verileri ortaya koymaktır. Şubat 2004 - Ağustos 2007 tarihleri arasında yapılan gözlemler sonucu 17 takıma ve 47 familyaya ait toplam 216 kuş türü kaydedilmiştir. Tespit edilen 216 kuş türünden 87 türün yerli, diğerlerinin ise göçmen olduğu belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Çoruh Nehri Vadisi, Kuş çeşitliliği, Artvin.

AVIFAUNA OF ARTVİN

Abstract: The Coruh River Valley in Artvin is one of the important migration ways for birds in Turkey. In this study, the avifauna of Artvin was investigated. Purposes of this study were to gather information about bird species, help to conserve their populations and provide data regarding species diversity. From the observations conducted between February 2004 and August 2007, 216 bird species belonging to 47 families and 17 orders were recorded. Out of these 216 species, it was determined that while 87 of them were residents, others were migrants.

Key words: The Coruh River Valley, Avifauna, Artvin

GİRİŞ

Dünyada yaklaşık 9040 kuş türü bulunmaktadır (Wilson, 2000). Avrupa'da düzenli olarak görülen toplam kuş türünün %70'inden fazlası ülkemizde gözlemlenebilmektedir. Bunun yanı sıra Avrupa'da görülemeyen, Ortadoğu ve Kafkaslar'a özgü birçok kuş türünün görülebilmesi, dünyadaki pek çok kuş gözlemcisini ülkemize çeker (Bekir ve Ark., 2009). Yerli ve yabancı bilim adamları tarafından yapılan araştırma ve gözlemler sonucunda Türkiye'de 456 kuş türü belirlenmiştir (Anonim 1, Avcı, 2000; Barış, 2000; Kirwan ve Ark., 1998; Özemesi ve Per, 2005). Ornitolojik olarak önemli bir konumda olan ülkemizde sucul alanların çokluğuna paralel olarak kuş türü sayısı da oldukça zengindir. Türkiye, barındırdığı 456 türle kuşlar açısından Avrupa'nın en zengin ülkelerindedir (Özemesi ve Per, 2005).

Türkiye, kuşların ilkbaharda güneyden kuzeye, sonbaharda da kuzeyden güneye göçü sırasında göç yollarının tam ortasında kalır. Avrupa ve Batı Asya kuşları göç etmek için doğal darboğazları kullanırlar. Türkiye'de İstanbul Boğazı, Çoruh Vadisi ve Hatay Belen Geçidi, İtalya'da Messina Boğazı ve Malta, İspanya'da ise Cebelitarık Boğazı üzerinden geçerek Afrika kıtasına ulaşırlar (Cırık, 2005). Doğu Karadeniz Bölgesi, çoğunlukla Rusya, Uralların batısı ve Fenno-İskandinavya'ya kadar uzanan kuzeydeki

bölgelerden gelen yırtıcı kuşların yoğun olarak kullandıkları bir göç yoludur (Anonim, 2; Anonim, 3; Anonim, 4). Doğu Karadeniz Dağları'ndaki en önemli geçit alanı olan Çoruh Vadisi'ni bir göç rotası olarak, her yıl ilkbahar ve sonbahar aylarında 200.000'den fazla yırtıcı kuş türü kullanmaktadır (Anonim, 5). İlkbaharda ise tam tersidir; kuşlar aynı yolları izleyerek kuzeye göç ederler (Anonim, 3; Başkaya, 1994). Sonbahar göçleri, ilkbahar göçlerine göre yavruların da sürüye katılımıyla daha bir kalabalık olmaktadır (Cırık, 2005).

Ülkemizde var olan kuşların durumu ve yayılışları hakkında bilgi veren yerli ve yabancı bir çok eser (Acar, 1972; Başkaya, 1994; Bilgin ve Akçakaya, 1987; Ergene, 1945; Kiziroğlu, 1989, 1993; Kumerloeve, 1969; Motris, 1989; Turan, 1990) bulunmakla birlikte Artvin'e yönelik çalışmalar azdır (Anonim, 2; Anonim, 3; Anonim, 5; Anonim, 6). Ülkemizde kuş çeşitliliğini belirleme çalışmaları daha çok sulak alanlarda yapılmıştır (Seyhan, 1987).

Kuşların üreme bölgelerine gitmek için yaptıkları ilkbahar göçü, mart ayı ortalarından haziran ayına kadar sürmektedir. Üreme dönemi, genel olarak ilkbaharda başlayıp yaz mevsiminin bitiminde sona ermektedir. Sonbahar göçü ise genellikle ağustos ayından itibaren başlayıp kasım ayına kadar devam etmektedir (Anonim, 2).

Önemli Kuş Alanları (ÖKA), kuşların korunması için uluslararası düzeyde önem taşıyan ekosistemlerdir. Doğu Karadeniz Bölgesi'nde iki tane ÖKA bulunmaktadır (Ertan ve Ark., 1989; Yazar, M. ve Magnin, G., 1997). Bölgede bulunan iki önemli kuş alanından biri Artvin'i de kapsamaktadır. İki ÖKA'dan ilki Artvin'in de içinde yer aldığı Doğu Karadeniz Dağları ÖKA (Trabzon, Gümüşhane, Bayburt, Rize, Erzurum ve Artvin), ikincisi ise Akkuş Adası'dır. Türkiyede 7 biogenetik rezerv alanından biri olan Camili (Macahel) bölgesi de Artvin'de yer almaktadır. Doğu Karadeniz Bölgesi Önemli Kuş Alanı, yırtıcı kuşların göç ederken geçtikleri boğazları (sıradağları geçmek için kullandıkları Çoruh Vadisi ve diğer vadiler) ve üç büyük sıradağı (Soğanlı, Kaçkar ve Karçal Dağları) kapsar. Bu alanlar, geniş ormanlar ve alpin habitatları (Avrasya yüksek dağ habitatını temsil eden örnekler) açısından önem taşımaktadır. ÖKA'nın içerisinde iki tane Milli Park bulunmaktadır. Bunlar Hatila Vadisi Milli Parkı ve Kaçkar Dağları Milli Parkı'dır (Bekir ve Ark., 2005).

Bu çalışmayla; yeterince araştırılmamış olan Artvin ilinin avifaunasının belirlemek ve Türkiye avifaunasına katkıda bulunmak amaçlanmıştır.

MATERYAL VE METOD

Artvin'in avifaunasını belirlemek amacıyla yürütülen bu çalışmada şubat 2004 - ağustos 2007 yılları arasında 200 gün kuş gözlemi yapılmıştır. Alanın farklı topografik yapıları sahip olması dolayısıyla Arhavi ve çevresi, Artvin Merkez ve çevresi ve de Yusufeli ve çevresinde gözlemler gerçekleştirilmiştir. Gözlem alanlarına sabah gün doğmadan gidilip akşam gün batımına kadar gözlem yapılmıştır. Kuş göçlerini gözlemlemek maksadıyla 7x35, 7x45 ve 10x50 büyütmeli dürbün ve Canon marka 300mm fotoğraf makinesinden yararlanılmıştır.

Artvin'de görülen kuş türlerinin listesini hazırlamada gözlemlerimizle tespitlere ek olarak daha önce bölgede yapılan araştırmalardan ve gözlem verilerinden de yararlanılmış, kaynaklar taranarak türler listelenmiştir. Bölgede yapılmakta olan baraj ve madencilik faaliyetleri için hazırlanan Çevresel Etki Değerlendirme raporları (Yusufeli ÇED, Deriner ÇED, Tekkale ÇED) ve DOKAP, DAKAP, Artvin İl Gelişim Planı taranmıştır. Tabloda her kuş türü için Artvin'de görüldüğüne ilişkin kayıt içeren kaynaklar, tablonun Kaynak başlıklı sütununda da verilmiştir. Tablonun kaynaklar sütununda Gz ile gösterilen türler gözlemlerimizle tespit edilen türlerdir. Gözlemediğimiz türler diğer kaynaklarda geçiyorsa, ayrıca kaynaklar da belirtilmiştir.

Kuşların teşhislerinde Heinzel ve Ark., (1987; 1995), Bruun ve Ark. (1990), Baran ve Yılmaz (1990), Turan (1990) ve Kızıroğlu (1989)'nun eserlerinden, ayrıca www.birdguides.com, www.kad.org, www.trakus.org ve www.pbs.org internet sitelerinden de yararlanılmıştır. Koruma statüleri ise www.redlist.org internet adresinden kontrol edilerek belirlenmeye çalışılmıştır.

Tespiti yapılan türler ve yerleşim durumları belirlenip listelenerek tablo halinde verilmiştir. Tablodaki kuş türlerinin göçmenlik/yerlilik durum statüleri: Y ile gösterilen kuşlar yerli kuşlardır, Artvin'de yaz ve kış yerleşik olarak bulunurlar ve ürerler. YG ile gösterilen kuşlar yaz göçmeni olup ürediklerine ilişkin bilinen kayıt yoktur. YG/Ü ile gösterilen kuşlar yaz göçmeni kuşlardır; göçleri sırasında Artvin'de (çoğunluğu Çoruh Vadisi'nde) üreme aktivitelerini gerçekleştirirler ve ardından göç ederler. KG ile gösterilen kuşlar yalnızca kış aylarında görülen kış ziyaretçisi göçmen kuşlardır. G ile gösterilen kuşlar transit göçmen kuşlardır. Alanı geçit bölgesi olarak kullanırlar, yalnızca beslenme ve dinlenme amacıyla yere inerler, üremezler.

BULGULAR

Alanda gözlemlenen ve kaynaklarda Artvin'de varlığından bahsedilen kuş türlerinin listesi tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1. Tespit edilen kuş türleri

TAKIM / FAMILYA / Bilimsel adı		Türkçe adı	Statüsü	Kaynaklar
GAVIIFORMES (DALGIÇ KUŞLARI)				
GAVIIDAE (DALGIÇKUŞUGİLLER)				
1	<i>Gavia arctica</i>	Karagerdanlı Dalgıç	KG	Gz
PODICIPEDIFORMES				
PODICIPEDIDAE				
2	<i>Tachybaptus ruficollis</i>	Küçük Batağan	Y	I
3	<i>Podiceps cristatus</i>	Bahri		Gz, I, II
4	<i>Podiceps nigricollis</i>	Kara Boyunlu Batağan	G	Gz
PELECANIFORMES (KÜREKAYAKLI KUŞLAR)				
PHALACROCORACIDAE (KARABATAKGİLLER)				
5	<i>Phalacrocorax carbo</i>	Karabatak		II
CICONIIFORMES (LEYLEKSİLER)				
ARDEIDAE (BALIKÇILLAR)				
6	<i>Botaurus stellaris</i>	Balaban		Gz, II, IV
7	<i>Ixobrychus minutus</i>	Küçük Balaban		IV
8	<i>Egretta garzetta</i>	Küçük Akbalıkçıl		Gz, I, II
9	<i>Egretta alba</i>	Büyük Akbalıkçıl		I
10	<i>Ardea cinerea</i>	Gri Balıkçıl	Y	Gz, I, II, III
11	<i>Ardea purpurea</i>	Erguvani Balıkçıl		I
CICONIIDAE (LEYLEKGİLLER)				
12	<i>Ciconia nigra</i>	Kara Leylek	G/Ü	Gz, I, II
13	<i>Ciconia ciconia</i>	Leylek	YG/Ü	III, IV
ANSERIFORMES (KAZSILAR, ÖRDEKLER)				
ANATIDAE (ÖRDEKGİLLER)				
14	<i>Cygnus columbianus</i>	Küçük Kuğu	KG	I
15	<i>Tadorna ferruginea</i>	Angıt	G/Ü	Gz, I, II
16	<i>Tadorna tadorna</i>	Suna		I
17	<i>Anas crecca</i>	Çamurcun		I
18	<i>Anas platyrhynchos</i>	Yeşilbaş		Gz, I, IV
19	<i>Anas clypeata</i>	Kaşıkgağa		I

Artvin Kuş Faunası

20	<i>Anas querquedula</i>	Çıkrıkçım	G	Gz
21	<i>Mergellus albellus</i>	Sütlabi	KG	I
FALCONIFORMES (GÜNDÜZ YIRTICIKUŞLARI)				
ACCIPITRIDAE (YIRTICIKUŞLAR, ATMACAGİLLER)				
22	<i>Pernis apivorus</i>	Arı Şahini	YG/Ü	Gz, I, II, III
23	<i>Milvus migrans</i>	Kara Çaylak	YG/Ü	Gz, I, II, IV
24	<i>Milvus milvus</i>	Kızıl Çaylak	YG	III
25	<i>Gypaetus barbatus</i>	Sakallı Akbaba	Y	Gz, I, II, III
26	<i>Neophron percnopterus</i>	Küçük Akbaba	YG/Ü	Gz, I, II, III, IV
27	<i>Gyps fulvus</i>	Kızıl Akbaba	Y	Gz, I, II, III, IV
28	<i>Aegypius monachus</i>	Kara Akbaba	Y	III
29	<i>Circaetus gallicus</i>	Yılan Kartalı	YG/Ü	Gz, I, II, III, IV
30	<i>Circus aeruginosus</i>	Saz Delicesi		Gz, I, II
31	<i>Circus cyaneus</i>	Gökçe Delice		Gz, II, IV
32	<i>Circus macrourus</i>	Bozkır Delicesi		Gz, I, II
33	<i>Circus pygargus</i>	Çayır Delicesi		Gz, I, II
34	<i>Accipiter gentilis</i>	Çakır Kuşu	Y	Gz, I, II
35	<i>Accipiter nisus</i>	Atmaca	Y	Gz, I, II, III, IV
36	<i>Accipiter brevipes</i>	Yoz Atmaca		Gz, I, II
37	<i>Buteo buteo</i>	Şahin	Y	Gz, I, II, III, IV
38	<i>Buteo rufinus</i>	Kızıl Şahin	Y	Gz, I, II, III, IV
39	<i>Aquila pomarina</i>	Küçük Orman Kartalı		Gz, I, II
40	<i>Aquila clanga</i>	Büyük Orman Kartalı		Gz, I, II
41	<i>Aquila nipalensis</i>	Bozkır Kartalı	G	Gz, I, II
42	<i>Aquila heliaca</i>	Şah Kartal	G/Ü	Gz, I, II, IV
43	<i>Aquila chrysaetos</i>	Kaya Kartalı	Y	Gz, I, II, III
44	<i>Hieraetus pennatus</i>	Küçük Kartal	G/Ü	Gz, I, II
FALCONIDAE (DOĞANGİLLER)				
45	<i>Falco naumanni</i>	Küçük Kerkenez		Gz, II
46	<i>Falco tinnunculus</i>	Kerkenez	Y	Gz, I, II, III
47	<i>Falco vespertinus</i>	Aladoğan	YG	I, III
48	<i>Falco subbuteo</i>	Delice Doğan	YG/Ü	Gz, I, II, III
49	<i>Falco biarmicus</i>	Bıyıklı Doğan	Y	I, II
50	<i>Falco peregrinus</i>	Gök Doğan	Y	Gz, I, II
51	<i>Falco cherrug</i>	Ulu Doğan	G	Gz
GALLIFORMES (TAVUKLAR)				
PHASIANIDAE (TAVUKSULAR, SÜLÜNLER)				
52	<i>Tetraogallus caspius</i>	Urkeklik	Y	Gz, I, II, IV
53	<i>Tetrao mlokosiewiczzi</i>	Huş Tavuğu	Y	Gz, I, II, IV
54	<i>Alectoris chukar</i>	Kımalı Keklik	Y	Gz, I, II, III, IV
55	<i>Perdix perdix</i>	Çil Keklik	Y	I
56	<i>Coturnix coturnix</i>	Bıldırcın	YG/Ü	Gz, I, II, III, IV
GRUIFORMES (TURNAMSILAR, TURNALAR)				
RALLIDAE (YELVEGİLLER)				
57	<i>Crex crex</i>	Bıldırcınkılavuzu	G/Ü?	Gz
58	<i>Rallus aquaticus</i>	Sukılavuzu		IV
59	<i>Gallinula chloropus</i>	Saztavuğu	Y	I
60	<i>Fulica atra</i>	Sakarmeke		I
61	<i>Porphyrio porphyrio</i>	Saz Horozu		Gz
GRUIDAE (TURNAGİLLER)				
62	<i>Grus grus</i>	Turna	YG/Ü	Gz, I, III
CHARADRIIFORMES (YAĞMURKUŞLARI)				
GLARAELIDAE (BATAKLIK KIRLANGICIGİLLER)				
63	<i>Glareola nordmanni</i>	Kara Kanatlı Bataklıkırlangıcı		I
CHARADRIIDAE (YAĞMURKUŞUGİLLER)				
64	<i>Charadrius dubius</i>	Halkalı Küçük Cılıbit		I, II
65	<i>Vanellus gregarius</i>	Sürmeli Kızkuşu		I

66	<i>Vanellus vanellus</i>	Kızıkuşu		Gz, I, II, IV
SCOLOPACIDAE (ÇULLUKGİLLER)				
67	<i>Scolopax rusticola</i>	Çulluk	KG	IV
68	<i>Tringa totanus</i>	Kızılbacak		I, II
69	<i>Tringa glareola</i>	Orman Düdükçünü		I
70	<i>Actitis hypoleucos</i>	Dere Düdükçünü	YG/Ü	Gz, I, III
LARIDAE (MARTIGİLLER)				
71	<i>Larus ichthyaetus</i>	Büyük Karabaş Martı	KG	I
72	<i>Larus ridibundus</i>	Karabaş Martı		Gz, I, II
73	<i>Larus cachinnans</i>	Gümüş Martı		Gz, II
74	<i>Larus armenicus</i>	Van Gölü Martısı		Gz, I, II
STERNIDAE (SUMRUGİLLER)				
75	<i>Sterna hirundo</i>	Sumru		Gz
76	<i>Chlidonias leucopterus</i>	Akkanatlı Sumru	G	Gz
COLUMBIFORMES (GÜVERCİNLER)				
COLUMBIDAE (GÜVERCİNGİLLER)				
77	<i>Columba livia</i>	Kaya Güvercini	Y	Gz, I, II
78	<i>Columba oenas</i>	Gökçe Güvercin	Y	Gz, I, II, IV
79	<i>Columba palumbus</i>	Tahtalı Güvercin	Y	Gz, I, II, IV
80	<i>Streptopelia decaocta</i>	Kumru	Y	Gz, I, II, III
81	<i>Streptopelia turtur</i>	Üveyik	YG/Ü	Gz, I, II, III, IV
CUCULIFORMES (GUGUKKUŞLARI)				
CUCULIDAE (GUGUKKUŞUGİLLER)				
82	<i>Cuculus canorus</i>	Guguk	YG/Ü	Gz, I, II, III, IV
STRIGIFORMES (GECE YIRTICILARI)				
STRIGIDAE (BAYKUŞGİLLER)				
83	<i>Otus scops</i>	İshakkuşu	G/Ü	Gz, I, II
84	<i>Bubo bubo</i>	Puhu	Y	I, IV
85	<i>Athena noctua</i>	Kukumav	Y	Gz, I, II, III, IV
86	<i>Strix aluco</i>	Alaca Baykuş	Y	Gz, I, II
87	<i>Asio otus</i>	Kulaklı Orman Baykuşu	Y	III
CAPRIMULGIFORMES (ÇOBANALDATANLAR)				
CAPRIMULGIDAE (ÇOBANALDATANGİLLER)				
88	<i>Caprimulgus europaeus</i>	Çobanaldatan	G/Ü	Gz, I, II, IV
APODIFORMES (SAĞANLAR, EBABİLLER)				
APODIDAE (SAĞANGİLLER, EBABİLGİLLER)				
89	<i>Apus apus</i>	Ebabil	YG/Ü	Gz, I, II, III, IV
90	<i>Apus (Tachymarptis) melba</i>	Ak Karınlı Ebabil	YG/Ü	Gz, I, II, III
CORACIIFORMES (KUZGUNLAR, KARGALAR)				
ALCEDINIDAE (YALIÇAPKINIGİLLER)				
91	<i>Alcedo atthis</i>	Yalıçapkını	Y	Gz, I, II, IV
MEROPIDAE (ARIKUŞUGİLLER)				
92	<i>Merops apiaster</i>	Arikuşu	YG/Ü	Gz, I, II, III, IV
CORACIIDAE (KUZGUNGİLLER, MAVİ KUZGUNLAR)				
93	<i>Coracias garrulus</i>	Gökkuşgun	YG/Ü	Gz, I, II, III, IV
UPUPIDAE (ÇAVUŞKUŞUGİLLER, HÜTHÜTLER)				
94	<i>Upupa epops</i>	İbibik	YG/Ü	Gz, I, II, III, IV
PICIFORMES (AĞAÇKAKANLAR)				
PICIDAE (AĞAÇKAKANGİLLER)				
95	<i>Jynx torquilla</i>	Boyunçeviren		II
96	<i>Picus canus</i>	Küçük Yeşil Ağaçkakan		Gz, II
97	<i>Picus viridis</i>	Yeşil Ağaçkakan	Y	Gz, I, IV
98	<i>Dryocopus martius</i>	Kara Ağaçkakan	Y	Gz, I, II, IV
99	<i>Dendrocopos major</i>	Orman Ağaçkakanı	Y	Gz, I, II, IV
100	<i>Dendrocopos syriacus</i>	Alaca Ağaçkakan	Y	Gz, I, III
101	<i>Dendrocopos medius</i>	Ortanca Ağaçkakan		IV

Artvin Kuş Faunası

102	<i>Dendrocopos minor</i>	Küçük Ağaçkakan	Y	III
PASSERIFORMES (ÖTÜCÜKUŞLAR)				
ALAUDIDAE (TARLAKUŞUGİLLER)				
103	<i>Melanocorypha calandra</i>	Boğmaklı Toygar	KG	IV
104	<i>Calandrella brachydactyla</i>	Bozkır Toygarı		Gz, II
105	<i>Galerida cristata</i>	Tepeli Toygar	Y	I, III, IV
106	<i>Lullula arborea</i>	Orman Toygarı	Y	Gz, I, II, IV
107	<i>Alauda arvensis</i>	Tarlakuşu		Gz, I, II
108	<i>Eremophila alpestris</i>	Kulaklı Toygar	Y	Gz, I, II, III
HIRUNDINIDAE (KIRLANGIÇGİLLER)				
109	<i>Riparia riparia</i>	Kum Kırлагıcı	G/Ü	I, II, IV
110	<i>Ptyonoprogne rupestris</i>	Kaya Kırлагıcı	Y	I, II, III, IV
111	<i>Hirundo rupestris</i>	Kır Kırлагıcı	Y	Gz
112	<i>Hirundo rustica</i>	Kırлагıç	YG/Ü	Gz, I, II, III
113	<i>Delichon urbica</i>	Ev Kırлагıcı	YG/Ü	Gz, I, II, III
MOTACILLIDAE (KUYRUKSALLAYANGİLLER)				
114	<i>Anthus campestris</i>	Kır İncirkuşu	G/Ü	Gz, I, IV
115	<i>Anthus trivialis</i>	Ağaç İncirkuşu	G/Ü	Gz, I, II, III
116	<i>Anthus cervinus</i>	Kızıl Gerdanlı İncirkuşu	G	III
117	<i>Anthus spinoletta</i>	Dağ İncirkuşu	Ü	Gz, I, II
118	<i>Motacilla flava</i>	Sarı Kuyruksallayan	YG/Ü	Gz, I, II, III, IV
119	<i>Motacilla cinerea</i>	Dağ Kuyruksallayanı	Y	Gz, I, II
120	<i>Motacilla alba</i>	Ak Kuyruksallayan	Y	Gz, I, II, III, IV
CINCLIDAE (SU KARATAVUKLARI, DEREKUŞUGİLLER)				
121	<i>Cinclus cinclus</i>	Derekuşu	Y	GZ, I, II, III
TROGLODYTIDAE (ÇITKUŞLARI)				
122	<i>Troglodytes troglodytes</i>	Çitkuşu	Y	Gz, I, II, III
PRUNELLIDAE (SERÇEMSİLER; BOZBOĞAZGİLLER)				
123	<i>Prunella modularis</i>	Dağbülbulü		I, II
124	<i>Prunella ocularis</i>	Sürmeli Dağbülbulü	G/Ü	Gz, I, II
125	<i>Prunella collaris</i>	Büyük Dağbülbulü	Y	Gz, I, II
TURDIDAE (ARDIÇKUŞUGİLLER)				
126	<i>Erithacus rubecula</i>	Kızılgerdan	Y	Gz, I, II, III, IV
127	<i>Luscinia megarhynchos</i>	Bülbul	YG/Ü	Gz, I, II, III, IV
128	<i>Cercotrichas galactotes</i>	Çalı Bülbulü	G/Ü	Gz
129	<i>Luscinia svecica</i>	Mavigerdan	G/Ü	I
130	<i>Phoenicurus ochruros</i>	Kara Kızılkuyruk	YG/Ü	Gz, I, II, III
131	<i>Phoenicurus phoenicurus</i>	Kızılkuyruk	YG/Ü	Gz, I, II, III, IV
132	<i>Saxicola rubetra</i>	Çayır Taşkuşu	G/Ü	Gz, I, II
133	<i>Saxicola torquata</i>	Taşkuşu	Y	Gz, I, II, III
134	<i>Oenanthe isabellina</i>	Boz Kuyrukkakan	YG/Ü	Gz, I, II, III
135	<i>Oenanthe oenanthe</i>	Kuyrukkakan	YG/Ü	Gz, I, II, III, IV
136	<i>Oenanthe pleschanka</i>	Alaca Kuyrukkakan		III
137	<i>Oenanthe hispanica</i>	Kara Kulaklı Kuyrukkakan	YG/Ü	Gz, I, II, III
138	<i>Oenanthe finschii</i>	Ak Sırtlı Kuyrukkakan	YG/Ü	I
139	<i>Monticola saxatilis</i>	Taşkızılı	G/Ü	Gz, I, II
140	<i>Monticola solitarius</i>	Gökardıç	G/Ü	Gz, I, II, III
141	<i>Turdus torquatus</i>	Boğmaklı Ardiç	KG	Gz, I, II
142	<i>Turdus merula</i>	Karatavuk	Y	Gz, I, II, III, IV
143	<i>Turdus pilaris</i>	Tarla Ardicı	KG	I
144	<i>Turdus philomelos</i>	Öter Ardiç	Y	Gz, I, II
145	<i>Turdus iliacus</i>	Kızıl Ardiç	KG	I
146	<i>Turdus viscivorus</i>	Ökse Ardicı	Y	Gz, I, II
SYLVIDAE (ÖTLEĞENGİLLER)				
147	<i>Cettia cetti</i>	Kamış Bülbulü	Y	Gz, I, II, III
148	<i>Locustella luscinioides</i>	Bataklık Kamışçını		I
149	<i>Hippolais pallida</i>	Ak Mukallit	G/Ü	I, II, IV

150	<i>Sylvia melanocephala</i>	Maskeli Ötleğen	G/Ü	I
151	<i>Sylvia hortensis</i>	Akgözlü Ötleğen	YG	Gz, I, II
152	<i>Sylvia nisoria</i>	Çizgili Ötleğen	YG	Gz, I, II,
153	<i>Sylvia curruca</i>	Küçük Akgerdanlı Ötleğen	YG/Ü	Gz, I, II
154	<i>Sylvia communis</i>	Akgerdanlı Ötleğen	YG/Ü	Gz, I, II
155	<i>Sylvia borin</i>	Boz Ötleğen		I
156	<i>Sylvia atricapilla</i>	Kara Başlı Ötleğen	YG/Ü	Gz, I, II
157	<i>Phylloscopus nitidus</i>	Yeşil Çıvgın	G/Ü	I, II
158	<i>Phylloscopus sibilatrix</i>	Orman Çıvgını		Gz, II,
159	<i>Phylloscopus collybita</i>	Çıvgın	YG/Ü	Gz, I, II
160	<i>Phylloscopus trochilus</i>	Söğütbülbülü		Gz, I, II
161	<i>Phylloscopus sindianus</i>	Kafkas Çıvgını	G/Ü	Gz, I, II
162	<i>Regulus regulus</i>	Çalıklı	Y	Gz, I, II, IV
MUSCICAPIDAE (SİNEKKAPANGİLLER)				
163	<i>Muscicapa striata</i>	Benekli Sinekkapan	YG/Ü	Gz, I, II
164	<i>Ficedula parva</i>	Küçük Sinekkapan		I
165	<i>Ficedula semitorquata</i>	Alaca Sinekkapan	YG/Ü	I
AEGITHALIDAE (UZUN KUYRUKLU BAŞTANKARALAR)				
166	<i>Aegithalos caudatus</i>	Uzun Kuyruklu Baştankara	Y	I, II
PARIDAE (BAŞTANKARAGİLLER)				
167	<i>Parus palustris</i>	Kayın Baştankarası	Y	Gz, I, II
168	<i>Parus lugubris</i>	Ak Yanaklı Baştankara	Y	Gz, I, II
169	<i>Parus ater</i>	Çam Baştankarası	Y	Gz, I, II, III
170	<i>Parus caeruleus</i>	Mavi Baştankara	Y	Gz, I, II, III
171	<i>Parus major</i>	Büyük Baştankara	Y	Gz, I, II, III
SITTIDAE (SIVACIKUŞUGİLLER)				
172	<i>Sitta krueperi</i>	Anadolu Sivacısı	Y	Gz, I, II
173	<i>Sitta europea</i>	Sivacı	Y	Gz, I, II, III
174	<i>Sitta tephronata</i>	Büyük Kaya Sivacısı		I
175	<i>Sitta neumayer</i>	Kaya Sivacısı	Y	Gz, I, II, III
TICHODRAMADIDAE (DUVAR TIRMAŞIKLARI)				
176	<i>Tichodrama muraia</i>	Duvar Tırnaşıkkuşu	Y	Gz, I, II
CERTHIIDAE (AĞAÇ TIRMAŞIKLARI)				
177	<i>Certhia familiaris</i>	Orman Tırnaşıkkuşu	Y	Gz, I, II
ORIOOLIDAE (SARIASMAĞİLLER)				
178	<i>Oriolus oriolus</i>	Sarıasma	YG/Ü	Gz, I, II, III, IV
LANIIDAE (ÖRÜMCEKCUŞUGİLLER)				
179	<i>Lanius collurio</i>	Kızıl Sırtlı Örümcekkuşu	YG/Ü	Gz, I, II, III
180	<i>Lanius minor</i>	Kara Alınlı Örümcekkuşu	YG/Ü	Gz, I, II, III
181	<i>Lanius senator</i>	Kızıl Başlı Örümcekkuşu	YG/Ü	I
CORVIDAE (KARGAGİLLER, KUZGUNGİLLER)				
182	<i>Garrulus glandarius</i>	Alakarga	Y	Gz, I, II, III, IV
183	<i>Pica pica</i>	Saksağan	Y	Gz, I, II, III, IV
184	<i>Pyrrhocorax graculus</i>	Sarı Gagalı Dağ Kargası	Y	Gz, I, II
185	<i>Pyrrhocorax pyrrhocorax</i>	Kızıl Gagalı Dağ Kargası	Y	Gz, I, II, III
186	<i>Corvus monedula</i>	Küçük Karga	Y	Gz, I, II, III
187	<i>Corvus frugilegus</i>	Ekin Kargası	Y	Gz, I, II, III, IV
188	<i>Corvus corone pallescens</i>	Leş Kargası	Y	Gz, I, II, III, IV
189	<i>Corvus corax</i>	Kuzgun	Y	Gz, I, II, III
STURNIDAE (SIĞIRCIKGİLLER)				
190	<i>Sturnus vulgaris</i>	Siğircik	G/Ü	Gz, I, II, III, IV
191	<i>Sturnus roseus</i>	Alasığircik		Gz, I, II, III
PASSERIDAE (SERÇEGİLLER)				
192	<i>Passer domesticus</i>	Serçe	Y	Gz, I, II, III, IV
193	<i>Passer hispaniolensis</i>	Söğüt Serçesi	G/Ü	I, III
194	<i>Passer montanus</i>	Ağaç Serçesi	Y	I, III, IV

Artvin Kuş Faunası

195	<i>Petronia petronia</i>	Kaya Serçesi	Y	Gz, I, II
196	<i>Montifringilla nivalis</i>	Kar Serçesi	Y	Gz, I, II
FRINGILLIDAE (İSPİNOZGİLLER)				
197	<i>Fringilla coelebs</i>	İspinoz	Y	Gz, I, II, III, IV
198	<i>Fringilla montifringilla</i>	Dağ İspinozu	KG	I
199	<i>Serinus pusillus</i>	Kara İskete	Y	Gz, I, II
200	<i>Serinus serinus</i>	Küçük İskete	Y	Gz, I, II
201	<i>Carduelis chloris</i>	Florya	Y	Gz, I, II, III, IV
202	<i>Carduelis carduelis</i>	Saka	Y	Gz, I, II, III, IV
203	<i>Carduelis spinus</i>	Kara Başlı İskete, İskete	Y	Gz, I, II, IV
204	<i>Carduelis cannabina</i>	Ketenkuşu	Y	Gz, I, II, III
205	<i>Carduelis flavirostris</i>	Sarı Gagalı Ketenkuşu	Y	Gz, I, II
206	<i>Loxia curvirostra</i>	Çaprazgaga	Y	Gz, I, II, IV
207	<i>Rhodopechys sanguinea</i>	Alamecek	Y	I
208	<i>Carpodacus erythrinus</i>	Çütre	G/Ü	Gz, I, II
209	<i>Pyrrhula pyrrhula</i>	Şakrak	Y	Gz, I, II, IV
210	<i>Coccothraustes coccothraustes</i>	Kocabaş	Y	I
EMBERIZIDAE (KIRAZKUŞUGİLLER)				
211	<i>Emberiza citrinella</i>	Sarı Çinte	KG	I
212	<i>Emberiza cia</i>	Kaya Çintesi	Y	Gz, I, II
213	<i>Emberiza hortulana</i>	Kirazkuşu	G/Ü	Gz, I, II
214	<i>Emberiza caesia</i>	Kızıl Kirazkuşu	Y	III
215	<i>Emberiza melanocephala</i>	Kara Başlı Çinte	YG/Ü	Gz, I, III
216	<i>Miliaria calandra</i>	Tarla Çintesi	Y	Gz, II, III

*Gz: Gözlem, I= Bekir ve Ark., 2005; II= Anonim, 4.; III= Anonim, 5.; IV= Çuhadar ve Göktürk, 1998.

SONUÇ VE TARTIŞMA

Çoruh Vadisi ve yakın çevresi zengin bir kuş çeşitliliğine sahip olup kuş göçleri açısından büyük bir önem taşımaktadır. Avrupa için nadir bir çok kuş türü vadede gözlenebilmektedir. Üç yıl süren araştırmada, Artvin sınırları içerisinde 17 takım, 47 familyaya ait yerli ve göçmen olmak üzere toplam 216 kuş türü tespit edilmiştir. Bunlardan 87'si yerli kuşlar olup tüm yıl boyunca yaz kış yerleşik olarak yaşamakta ve göç etmemektedirler. Göçmen kuşlardan bir kısmı göç sırasında yalnızca dinlenmek ve beslenmek için bölgede mola vermekte; ürememekte ve yuva yapmamaktadır. Geri kalan türler ise yine göçmen kuşlar olup bunlardan bir kısmı yaz ziyaretçisi, bir kısmı da kış ziyaretçisidir. Bunlardan birçoğu Artvin'de uygun habitatlarda yuva yapıp üremekte ve bir süre sonra yavrularını da alarak göçlerine devam etmektedirler.

Araştırma alanında Ötücü Kuşlar takımı 114 tür ile, Gündüz Yırtıcıkuşları 30 tür ile en fazla; Çobanaldatanlar, Gugukkuşları, Dalgıç Kuşları, Kürekayaklı Kuşlar takımları 1'er, Ebabiller takımı da 2'ser tür ile en az türle temsil edilmektedir.

Alanda tespit edilen türler incelendiğinde; Türkiye'de bulunan 4 akbaba türünün dördünü de (Sakallı Akbaba, Küçük Akbaba, Kızıl Akbaba, Kara Akbaba) Artvin'de görmek mümkündür. Bunlardan Küçük Akbaba, yaz göçmeni iken Sakallı Akbaba, Kızıl Akbaba ve Kara Akbaba, Artvin'in yerli kuşlarından ve bu akbabaların hepsi de *Türkiye Kuşları Kırmızı Listesi*'nde yer alan tehlike altındaki türlerdendir.

Doğa Derneği ve Bird Life International (Dünya Kuşları Koruma Kurumu) tarafından hazırlanan *Türkiye Kuşları Kırmızı Listesi*'ne göre 2008 yılı itibari ile, Artvin'de görülen tehlike altındaki kuşlardan 2'si CR (Yok olmak üzere) statüsünde, 12'si EN (Tehlike altında) ve 25'i de VU (Hassas) statüsünde yer almaktadır. Bunlardan Bozkır Delicesi ve Bozkır Kartalı, CR (Yok olmak üzere) statüsündeki kuşlardır. EN (Tehlike altında) statüsünde yer alan 10 kuş türü ise şunlardır: Büyük Akbalıkcıl, Kara Çaylak,

Sakallı Akbaba, Kızıl Akbaba, Kara Akbaba, Çayır Delicesi, Turna, Kaşıkga, Küçük Orman Kartalı ve Şah Kartal. VU (Hassas) statüsündeki 22 kuş türü ise Balaban, Erguvani Balıkçıl, Suna, Küçük Akbaba, Yılan Kartalı, Yoz Atmaca, Küçük Kerkenez, Bıyıklı Doğan, Gök Doğan, Huş Tavuğu, Urkeklik, Kınalı Keklik, Çilkeklik, Bildircin, Dere Düdükünü, Gökçe Güvercin, Kum Kırlangıcı, Ev Kırlangıcı, Mavigerdan, Çayır Taşkuşu, Taşkuşu ve Bataklik Kamışçını türleridir.

Artvin üzerinden kuş göçleri yoğun olarak Ağustos, Eylül ve Ekim aylarında sürmektedir. Bu zaman aralığı, genç kuşların uçmaya başladığı ve iklimsel koşulların kuzeyde kötüleşmeye başladığı dönemdir. Çoruh Vadisi'ni bir göç geçiş koridoru olarak kullanan yırtıcı kuşların vadiye özellikle orman açıklıklarında mola verdikleri görülmüştür. Çalışma alanında tanımlanan kuşlar, vadi yatağında; nehir kıyıları boyunca ağaçlarda, ekili arazilerde ve yerleşim birimleri yakınlarında da gözlenmiştir. Çalılıklar, doğal ormanlık alanlar, ağaçlandırma alanları, seyrek ağaçlık ve çalılıkların kapladığı kayalık bölgeler ve eğimli çıplak kayalar kuşların gözlemlendiği diğer yaşam alanlarını oluşturmaktadır. Alanda tanımlanan kuşlardan yırtıcı olanlar yüksek kesimlerdeki ormanları, çalılıkları, kayalıkları tercih etmektedirler.

Göç eden yırtıcı kuşlar, Karadeniz'e Batum'dan (Gürcistan) girerler ve Borçka Macahel-İspir rotasını kullanıp, genellikle gün ışığında uçarak Çoruh Vadisi'nden geçen su sistemlerine dik doğrultuda, vadinin batısından geçip Erzurum platosuna ulaşırlar.

Sonbahar göçlerinin başladığı ağustosun 15'inden sonraki dönemde alanda ilk olarak Çayır delicesi, Atmaca, Şahin göçlerinin başladığı görülmektedir. Ardından atmaca ve şahin grupları gelmektedir. Şahin türlerinden Arı şahinleri, eylül başlarında yüksek sayılarda geçmekte daha sonra sayıları azalmaktadır. Şahinler ise eylülün ilk haftasından itibaren tüm vadiye yoğun bir şekilde gözlenmekle birlikte, özellikle eylül ayının ilk haftaları, şahin göçü açısından en yoğun dönem olduğu söylenebilir. Daha sonra Küçük orman kartalları ve nadiren Bozkır kartalları göçü izlenebilmektedir. Atmaca ve Yoz atmacalar ise tüm sezon boyunca az sayılarda alandan geçmektedir. Bozkır deliceleri, eylül ayının ortasından itibaren ekim sonlarına kadar geçişlerini sürdürmektedir.

Üreme durumlarına göre türler değerlendirildiklerinde; Çoruh Vadisi ve yakın çevresinde bir kısmı yerli, bir kısmı ise göçmen olmak üzere 29 familyadan toplam 61 kuş türü üremektedir. Vadiye üreyen kuşlar arasında Sakallı Akbaba, Kızıl Akbaba, Kara Akbaba, Dağ Horozu ve Urkekliğin olmasıyla Önemli Kuş Alanı (ÖKA) statüsü kazanmaktadır (Bekir ve ark., 2005).

Bekir ve arkadaşları, Doğu Anadolu Kalkınma Programı (DAKAP) Doğu Anadolu Turizmini Geliştirme Projesi (DATUR) kapsamında 2005-2006 yıllarında Çoruh Vadisi'nde yaptıkları çalışmada, alanda 188 kuş türü tespit etmişlerdir. Diğer araştırmacıların yayınlarıyla bu sayının 206 olduğu görülürken bu çalışmayla, Artvin'de görülen kuş türü sayısı 216 olarak belirlenmiştir. Bu çalışma sonucu Karagerdanlı Dalgıç, Kara Boyunlu Batağan, Çıkrıkçın, Ulu Doğan, Bildircinkılavuzu, Saz Horozu, Sumru, Akkanatlı Sumru, Kır Kırlangıcı ve Çalı Bülbülü türleri de Artvin kuş listesine eklenmiştir.

Artvin, kuş gözlem turizmi açısından önemli bir yöredir. Artvin'de birçok kuş türü vadi ve çevresinde yakın mesafeden ve arazide yürümeye gerek kalmaksızın araç yolu üzerinden görülebilmektedir.

Artvin ilinde Hatıla Vadisi Milli Parkı, Sahara-Karagöl Milli Parkı ve Kaçkar Dağları Milli Parkı olmak üzere toplam 3 adet Milli Park, 1 adet tabiat parkı (Borçka – Karagöl Tabiat Parkı), 3 tabiatı koruma alanı (Çamburnu Tabiatı Koruma Alanı, Camili-Gorgit Tabiatı Koruma Alanı ve Camili-Efeler Tabiatı Koruma Alanı), 2 adet Yaban Hayatı Koruma Sahası olması bu alanlarda avcılık faaliyetlerini sınırlandırarak biyolojik çeşitliliğe olumlu yansımaktadır.

Çalışma alanında yapılmakta olan (Deriner Barajı) ve bitmiş olan (Borçka Barajı) barajlar bulunmaktadır. Barajlar özellikle su kuşları bakımından önemli alanlar olup ileride kuş çeşitliliğini olumlu yönde etkileyeceği düşünülmektedir. Çoruh Vadisi'nin orta belini büyük ölçüde suyla kaplayacak olan Deriner, Artvin ve Yusufeli gibi büyük barajların yapımı bittiğinde ise göçmen kuşların göçü ve alanda bulunan yerli-göçmen kuşların beslenme, yuva yapma ve üreme faaliyetlerinin ne yönde etkileneceği de ileride görülecek ve bu çalışma, barajlar öncesi durum ile barajlar sonrası durumu kuş faunası açısından değerlendirme ve kıyaslamaya katkıda bulunacaktır.

KAYNAKLAR

- Acar, B., 1972. Kuşlarımız. Redhouse Yayınevi, 96 s., İstanbul.
- Anonim, 1. www.kad.org.tr (15.01.2009)
- Anonim, 2. Doğu Anadolu Kalkınma Projesi (DAKAP). Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı, Nihai Raporu .Çevre, 2005.
- Anonim, 3. Doğu Karadeniz Bölgesel Gelişme Planı (DOKAP). Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı, Nihai Raporu, 5. Cilt. Çevre, Ağustos, 2000.
- Anonim 4. www.kusbank.org, KuşBank Veritabanı. Erciyes Üniversitesi - Doğa Derneği, İngiltere Kraliyet Kuşları Koruma Derneği, Dünya Kuşları Koruma Kurumu. (23.03.2009)
- Anonim, 5. Yusufeli Barajı ve HES Projesi Çevresel Etki Değerlendirmesi (ÇED) Raporu (Revizyon F). Temmuz 2006, Encon Çevre Danışmanlık Ltd. Şti, Ankara, 2006.
- Anonim, 6. www.artvin.gov.tr. Artvin İl Gelişim Planı (15.05.2007)
- Anonim 7. www.birdguides.com (27.03.2008)
- Anonim 8. www.trakus.org (28.03.2009)
- Anonim 9. www.pbs.org (24.02.2009)
- Anonim, 10. www.redlist.org, Avrupa Yaban Yaşamı ve Doğal Habitatların Korunması Konvansiyonu (Bern Sözleşmesi) listeleri (05.12.2008).
- Avcı, M., 2000. Yeryüzünün Coğrafya Bölgeleri ve Türkiye'nin Yeri. Coğrafya Dergisi 8: 157-200.
- Baran, İ. ve Yılmaz İ. 1984. Ornitoloji Dersleri. E.Ü.Fen Fak.K. Serisi, No 87, 1-323.
- Barış, S. 1989. Turkey's Bird Habitats and Ornithological Importance. Sandgrouse, 11, 42-51.
- Başkaya, Ş., 1994. Doğu Karadeniz Bölümünde Göçmen Kuşlar üzerine Araştırmalar. KTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü Orman Mühendisliği Bölümü, Yüksek Lisans Tezi, 211s. Trabzon, 1994.
- Bekir, S., Bozdoğan, M., Karadeniz, D., Yavuz N. 2005. Çoruh Vadisi Kuş Göç Yolları Araştırma Raporu. Doğu Anadolu Kalkınma Programı [DAKAP], Doğu Anadolu Turizmini Geliştirme Projesi [DATUR] raporu.
- Bekir, S., Çakır, E., Han, M., Gültekin, Y., Orhan, T., Karahan, F. 2009. Çoruh Vadisi'nin Kuş Gözlemciliği Yönünden Fırsatları. www.datur.com
- Bilgin, C. ve Akçakaya, H. R. 1987. Türkiye'nin Biyolojik Zenginlikleri ve Sorunları. Vak. Yay. 183-202.
- Bruun B, Delin H, Svenson L. 1990. Der Kosmos- Vogelführer. Die Vögel Deutschlands und Europas. Franckh'sche Verlagshandlung, W.Keller Co., Stuttgart, 1-319.
- Cırık, Ö. 2005. Gökyüzü Krallığı. YeşilAtlas dergisi, 8, Aralık 2005, s. 30-37.

- Çuhadar, İ. ve Göktürk, T. 1998. Artvin Atila (Hatilla) Vadisi Milli Parkı'nda Yaşayan Bazı Kuş ve Memeli Türleri. Cumhuriyetin 75. Yılı Ormancılık Kongresi Bildirileri, 21-23 Ekim 1998, İstanbul.
- Ergene, S. 1945. Türkiye Kuşları. İstanbul Üniversitesi Fen Fak. Monografileri (4), 361 s., İstanbul.
- Ertan, A., Kılıç, A., Kasperek, M. 1989. Türkiye'nin Önemli Kuş Alanları. Doğal Hayatı Koruma Derneği, 156 s., İstanbul.
- Heinzel H, Fitter R, Parslow J. 1987. The Birds of Britain and Europe With North Africa and Middle East. William Collins Sons and Co. Ltd. London, 1-320.
- Heinzel, H., Fitter, R., Parslow, J. 1995. Türkiye ve Avrupa'nın Kuşları. Doğal Hayatı Koruma Derneği, 384 s., İstanbul.
- Kirwan, G. M., Martins, R. P., Eken, G., Davidson, P. 1998. Checklist of the Birds of Turkey. OSME Sandgrouse Supplement 1; 32 pp., USA.
- Kızıroğlu İ. 1989. Türkiye Kuşları. OGM Yayınları, Desen Ofset, 314 s., Ankara.
- Kızıroğlu İ. 1993. The Birds of Türkiye (Species List in Red Data Book). Turkish Association For The Conservation of Nature And Natural Resources Pub. Nr: 20, Ankara.
- Kumerlove, H. 1969. Kuzeybatı Anadolu Kuş Göçleri. Türk Biol. Derg. 19, 18-32.
- Özesmi, U. ve Per, E. 2005. KuşBank. YeşilAtlas dergisi, 8 Aralık 2005, s. 55
- Turan, N. 1990. Türkiye'nin Av ve Yaban Hayvanları/Kuşlar. OGM. Eğt. Dairesi Bşk. Yayın ve Tanıtma Şb. Müd. Mat., 274 s., Ankara.
- Wilson, E. O. 2000. Doğanın Gizli Bahçesi. A. Biçen (Çev.), TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları, Ankara.
- Yarar, M. ve Magnin, G. 1997. Türkiye'nin Önemli Kuş Alanları. DHKD, İstanbul, 1-313.